

UOT 159.9

Aytən İlham qızı Alishanlı
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-0706-550X>
[https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91\(2\).258-263](https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91(2).258-263)

PSIXOLOGİYADA EMOSIYA VƏ İNTELLEKTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ PROBLEMİ

Айтән Ильхам гызы Алышанлы
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ПРОБЛЕМА ВЗАИМОСВЯЗИ ЭМОЦИЙ И ИНТЕЛЛЕКТА В ПСИХОЛОГИИ

Aytan Ilham Alishanli
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

THE PROBLEM OF THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTION AND INTELLIGENCE IN PSYCHOLOGY

Xülasə. Məqalədə emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin psixologiyada elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Psixologiyanın təşəkkül mərhələsindən bu günə kimi geniş bir tarixi dövr ərzində problemin tədqiqi prosesi əsaslı şəkildə izlənilir və təhlil olunur. Eyni zamanda psixoloji fikirdə “sosial intellekt”, “praktiki intellekt”, “emosional intellekt” anlayışlarının formalaşmasından, emosional intellektin müxtəlif modellərinin yaranmasından sonra koqnitiv və emosional-affektiv sferaların qarşılıqlı əlaqəsinin praktiki əhəmiyyəti ilə bağlı yeni yanaşma və konsepsiyaların mühüm məqamları, ümumi və fərqli tərəfləri üzə çıxarılır. Məqalədə problemin müasir dərkə və qiymətləndirilməsi ilə bağlı aparılan təhlillərdə bir sıra psixi proseslərin izahında böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *emosiya, intellekt, emosional intellekt, sosial intellekt, praktiki intellekt*

Резюме. В статье рассматривается научно-теоретическая и практическая значимость проблемы взаимодействия эмоций и интеллекта в психологии. От этапа становления психологии до наших дней процесс исследования проблемы фундаментально прослеживается и анализируется на протяжении широкого исторического периода. В то же время, после формирования в психологической мысли понятий «социальный интеллект», «практический интеллект», «эмоциональный интеллект», появления различных моделей эмоционального интеллекта, выявлены важные моменты, общие и различные аспекты новых подходов связанные с практической значимостью взаимодействия познавательной и эмоционально-аффективной сфер. В статье при анализе современного понимания и оценки проблемы особое внимание уделено вопросам, имеющим большое значение для объяснения ряда психических процессов.

Ключевые слова: *эмоция, интеллект, эмоциональный интеллект, социальный интеллект, практический интеллект*

Summary. The article examines the scientific, theoretical and practical significance of the problem of interaction between emotions and intelligence in psychology. From the stage of formation of psychology to the present day, the process of studying the problem is fundamentally traced and analyzed over a wide historical period. At the same time, after the formation of the concepts “social intelligence”, “practical intelligence”, “emotional intelligence” in psychological thought, the emergence of various models of emotional intelligence, important points, general and various aspects of new approaches related to the practical significance of the interaction between cognitive and emotional-affective spheres. In the article, when analyzing the modern understanding and assessment of the problem, special attention is paid to issues that are of great importance for explaining a number of mental processes.

Keywords: *emotion, intelligence, emotional intelligence, social intelligence, practical intelligence*

Psixologiya elminin formalaşdığı dövrdən bu günə qədər emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi bir sıra elmi anlayışların və psixi hadisələrin dəqiqləşməsi və izahında xüsusi əhəmiyyət daşımasına, müxtəlif yanaşmalara və polemikalara səbəb olmasına görə daim diqqət mərkəzində olan və praktiki əhəmiyyəti ilə seçilən mövzulardandır. Məlum olduğu kimi, psixologiya ilkin olaraq fəlsəfi biliklər çərçivəsində inkişaf edib. Ağıl və hisslərin qarşılıqlı münasibəti kimi psixoloji problem də ilk dəfə antik dövr filosoflarının diqqət dairəsində olub. Psixologiya tarixində bu dövrlə bağlı aparılan ümumiləşdirmədə qeyd olunur ki, affektiv həyat filosoflar tərəfindən daha az dəyərləndirilir və bütövlükdə təfəkkürə tabe etdirilirdi. Məsələn, Sokrat və Platonun təlimlərində əqli sfera emosional-motivasiyalıdan fərqləndirilib və əsas rol “ağıl”a ayrılıb. Platona görə, ağıl və emosiyaların qarşılıqlı əlaqəsi “ağa və kölənin” münasibəti kimidir. Burada ağıl emosiyaların dağıdıcı təsirinə bütövlükdə nəzarət etməlidir. Belə ki, hisslər və emosiyalar həqiqətin dərk olunması yolunda maneələrdir.

Lakin psixologiyaya qədərki dövrdə də bu problemə yanaşmada fərqlilik müşahidə olunur. Məsələn, Platondan fərqli olaraq Aristotel dərk etmə prosesində emosiyaların mühüm rolundan bəhs edirdi. Aristotel hesab edirdi ki, intellektual yanaşmalar kimi, emosiyalar da insanın mühakimələrinə təsir göstərir. Onun fikrincə, emosional münasibət göstərmə həm real şəkildə mövcud olan stimulun təsiri ilə, həm də müəyyən situasiyanın qeyri-düzgün dərkilə bağlı yaranır. Bu zaman situasiyanı qiymətləndirmə və interpretasiyasını dəyişməklə emosiyaları idarə etmək olar.

Stoiklər emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi barədə təlimi inkişaf etdirərək emosiyaların mənfi rolunu qeyd edirdilər. Onlar fərdin cəmiyyətə və özünün ondakı yerinə dair səhv mühakimələrini emosiyaların mənbəyi adlandırırdılar. Bu da emosiyaları stimulların koqnitiv qiymətləndirilməsi hesab edən Aristotelin fikrindən köklü şəkildə fərqlənirdi.

Yeni dövrdə koqnitiv və emosional sferaların qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri antoqonist istiqamətlərə: empirizm (F. Bekon, T. Qobs, D. Yum və b) və rəasionalizmə (R. Dekart, B. Spinoza və b.) bölünən qnoseoloji təlim çərçivəsində aparılıb. Birinci istiqamətin nümayəndələri

biliyin yeganə mənbəyi kimi hissi təcrübəni, ikincilər isə ağılı göstəriblər. Beləliklə artıq XVII əsrdə təfəkkürdə ağıl və hisslərin yerini müəyyənləşdirməyə cəhdlər edilib. Həmin dövrdə rəasionalizmin əsas nümayəndəsi R. Dekart sayılırdı. Dekartın rəasionalist metodunun mahiyyəti iki əsas müddəadan ibarətdir. Birincisi, Dekarta görə, idrakın əsasında intellektual intuisiya dayanmalıdır. İkincisi, ağıl deduksiya əsasında bu intuitiv baxışlardan bütün vacib nəticələri çıxarmalıdır. Dekartın fikrincə, nəticə hər zaman aydın və dəqiq olmadığına görə, deduksiya vacibdir (4).

Bu metodologiyanın inkişafını filosof B. Spinozanın tədqiqatlarında görmək olar. Spinoza emosional təzahürləri iki tipə ayırırdı: ehtiras və emosiyalar. Ehtiras şüurda hər hansı aydın ideya ilə, daha dəqiq desək bilik və prinsiplərlə bağlı olmayan hissdən ibarətdir. Emosiyalar isə hisslərin və koqnisiyaların cisimlər arasındakı əlaqənin dərk olunması yolu ilə əldə edilən nəticəsidir. O, təxəyyül adlandırdığı hissi təsəvvürləri kəskin şəkildə dərk etməyə qarşı qoyur. Spinozaya görə, hissi təsəvvürlər biliklərin ilk, aşağı növünü yaradır. Biliklər qavrayışın iki yolu ilə yaranır. Onlardan birincisini B. Spinoza qeyri-müəyyən, nizamsız təcrübə adlandırır. Bu təcrübə insan həyatının geniş sferasını əhatə edir. Çünki heç bir insan belə təcrübəsiz keçinə bilməz. Lakin təcrübə biliklərlə əldə olunan həqiqət və ya ideyaların nəzəri dəyəri böyük olmur. Etibarlı biliklər yalnız dərk etmənin ikinci yolunu təşkil edən düşüncə və ağıl mərhələsində mümkündür.

Beləliklə, əgər empirik F. Bekon hər zaman ideyaların hissi məzmununu qeyd edərsə, rəasionalist B. Spinoza onların məntiqi təbiətini vurğulayır. Onun fikrincə, yalnız mühakimələrin məntiqi bağlılığı, sistemliliyi insanı adekvat biliklərə gətirib çıxarmağa qadirdir. Empirizmin digər bir nümayəndəsi D. Yum şüura xidmət edən koqnitiv proseslərə emosiyaların təsirindən söz açır. O, insanın özünə hədsiz eqosentrik marağını ehtiva edən şəfqəti ən vacib insan emosiyası hesab edirdi.

Beləliklə, Yeni dövrün filosofları üçün emosiya və ağılın qarşı-qarşıya qoyulması xarakterikdir və bu da sonrakı yüzilliklər ərzində filosoflar və psixoloqlar üçün ənənə halını alıb. Onlar intellekt və emosiyaların qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən bunu ilk növbədə əqli funksiyaların affektiv sfera üzərində dominantlığı

kimi izah edirdilər. İntellektin hisslərə nisbətən üstün mövqe tutması ilə bağlı rasionalist baxış fəlsəfədə, sonralar isə psixologiyada üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Lakin XIX əsrin ortalarında Qərbi Avropa fəlsəfəsində ön plana irrasionalist konsepsiyalar çıxır. Əgər rasionalizm insan aktivliyinin rasiona-məqsədyönlü formalarını önə çəkirsə, irrasionalizm də mənəvi olanı spontan, qeyri-iradi impulsarla, subyektin emosional-iradi, mənəvi-praktiki strukturları ilə eyniləşdirir. Rasionalizm sistemindəki dünyaya nəzəri-dərketmə yanaşmasının qarşısına irrasionalizm mənəvi-praktik olanı qoyur. Rasionalizm üçün xarakterik olan subyekt-obyekt münasibətlərini irrasionalizm subyekt-subyekt münasibətləri ilə əvəzləyir. İnsan başlıca olaraq ünsiyyət (kommunikasiya) subyekti kimi nəzərdən keçirilir.

Həyat fəlsəfəsinin nümayəndələri olan V. Diltey, Q. Zimmel və b. həyatı iradə, həvəs, hiss-həyəcan faktları kimi müəyyənləşdirirlər. Onlar qeyd edirlər ki, “həyat təcrübəsi”nin düşüncəyə aiddiyyəti yoxdur, o irrasionaldır.

Rasionalizmlə müqayisədə irrasionalizm üçün emosiya və intellektin uyğunsuzluğu xarakterikdir. İrrasionalizmdə qnoseoloji yox, aksioloji yanaşma üstünlük təşkil edir və əsas prioritet intellektlə deyil, mənəvi dəyərləndirmə qabiliyyətinə verilir. İrrasionalizm fəlsəfəsinin daha bir əsas cəhəti intellektin gerçəkliyi əksətmə vasitəsi kimi inkarıdır. Dünyanın həqiqi dərkə emosiya, intuisiya və inam sayəsində baş verir.

Beləliklə, fəlsəfədə emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsinə iki əsas baxış mövcuddur. Rasionalist yanaşma üçün intellektin emosiya üzərində dominantlığı xarakterikdir. İrrasionalizmdə isə affektiv sferanın prioritet olması vurğulanır. Lakin fəlsəfi fikirdə dominant olan ümumi ideya bu psixi funksiyalar arasında mürəkkəb münasibətlərin mövcudluğunun təsdiq edilməsidir.

Psixologiya XIX əsrin sonunda müstəqil elm sahəsi kimi formalaşdı və dərhal da emosiya üçün ciddi şəkildə öyrənilməsinə başlandı. Məsələn, V. Vundt hisslərin üçölçülü nəzəriyyəsinə (1880) yaratdı. Bu nəzəriyyədə emosiya aydın şəkildə təsvirlərə təsir edən daxili dəyişmələr kimi qiymətləndirilirdi. Belə alınır ki, emosiya istənilən fizioloji prosesin mənəvi rolunu oynayır.

XX əsrin əvvəllərində tədqiqatçıların intellekt məsələlərinə marağı kəskin şəkildə artdı.

Lakin bu sahədə çalışın A. Bine, Ç. Spirmen, L. Terstoun kimi psixoloqlar intellektin şəxsiyyət xarakteristikasından asılılığını nəzərə almaq istəmirdilər. 1908-ci ildə alman alimi Q. Mayer tərəfindən psixikanın emosional və koqnitiv sferaları arasında qarşılıqlı əlaqəni ehtimal edən model təklif olundu. O, “məntiqi” və “emosional” təfəkkürü fərqləndirir, ikincini praktik təfəkkürlə, yəni insanın adi həyat tərzi ilə bağlayırdı.

Emosiya və intellekt arasındakı əlaqənin müəyyən dərəcədə etiraf olunmasına baxmayaraq, əksər tədqiqatlarda onlar yenə də ayrılıqda öyrənilirdi. 1930-cu illərin sonunda R.L. Tordayk və S. Şteyn tərəfindən ilk dəfə sosial intellekt anlayışı irəli sürüldü. Tədqiqatçılar onu, “insanları anlamağın, insani münasibətlərdə müdrik davranmağın ümumi bacarığı” kimi izah etdilər (9). Onun ölçülməsi imkanı barədə qənaət əldə olundu. İntellektin çoxtərəfliyi ideyası D. Veksler (1958) tərəfindən inkişaf etdirildi. D. Veksler ümumi bacarıqların “qeyri-intellektual” aspektlərini qeyd etdi. O, bu ad altında fərdin psixikasının affektiv-tənzimləyici komponentlərini nəzərdə tuturdu (9).

Bəzi tədqiqatçılar sosial intellektin özünə-məxsusluğunu insan davranışı nəzəriyyəsinə öyrənməklə başa düşməyə çalışıblar. Sternberq və onun kolleqaları davranışın müxtəlif növlərindən hansının akademik, hansının gündəlik intellektə aid olduğunu göstərməyi mütəxəssislərdən və diletantlardan xahiş etmişdilər. İntellektin hər bir tipinin qiymətləndirilməsinin analizi sosial mötəbərlik amilini müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Ötən əsrin sonlarında Kosmitski və Con sosial intellekt anlayışına aid olan əkslikləri aradan qaldırmağa cəhd göstərdilər. Onlar sosial intellekt konsepsiyasında əsas olan yeddi tərkib hissəsi müəyyən etdilər. Bunlar həm koqnitiv (perspektivin qiymətləndirilməsi, insanları başa düşmək, sosial qaydaları bilmək, ətrafdakılarla münasibətdə açıqlıq), həm də gündəlik (insanlarla iş görə bilmək qabiliyyəti, sosial uyğunlaşma, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə istilik) elementlərdir. Sosial intellektin öyrənilməsi zaman-zaman tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalıb. Bu da sosial intellektin sərhədlərini müəyyən etmək, onu akademik və ya mücərrəd olandan ayırmaq cəhdlərinin uğursuzluğu ilə şərtlənir. Bu sərhədlərin müəyyənləşməsindəki çətinliklər sosial intellektin koqnitiv aspektlərinə üs-

tünlük verən yanaşmalar və əsasən verbal qiymətə aid olan metodlarla əlaqələndirilir. Törədayk və digər tədqiqatçılar sosial intellektin çoxölçümlü təbiətini etiraf ediblər. Lakin son vaxtlara kimi onun tədqiqində koqnitiv aspektlərə, o sıradan sosial qavrayışa daha çox diqqət ayrılıb. Bu koqnitiv xarakteristikaları müəyyən etmək üçün tədqiqatçılar verbal ölçmənin nəticələrinə əsaslanıblar. Həmçinin sosial intellektlə bağlı gündəlik aspektlərin qiymətləndirilməsi də verbal metodların (məsələn, özünühesabat) köməyi ilə həyata keçirilib. Ədəbiyyatın qısa icmalından aydın olur ki, sosial intellektin müəyyənlişməsində gündəlik və ya qeyri-verbal vasitələrə üstünlük verən tədqiqatçılar verbal və ya koqnitivə əsaslananlardan daha çox uğur qazanıblar.

Koqnitiv və emosional proseslərin qarşılıqlı münasibəti problemi xüsusən təfəkkür psixologiyası sahəsində özünü qabarıq büruzə verir. Hələ psixologiyanın ilkin mərhələsini təmsil edənlər də insan təfəkküründə emosional komponentlərin mövcudluğu faktını inkar edə bilmirdilər. Məsələn, E. Bleyer patoloji analizə əsaslanaraq təfəkkürü autistik və realistə ayırırdı. Bir qayda olaraq, emosional təfəkkür adı həyatdakı fəaliyyətlə, intellektual isə elmi dərk etmə ilə əlaqələndirilirdi. E. Bleyerə görə autistik təfəkkürün məqsədlərinə affektlərin təsirindən asılı mexanizmin köməyi ilə çatmaq olur. Belə təfəkkür növü səhv anlayışlar, simvollarla fəaliyyət göstərir, müvəqqəti münasibətləri inkar edir. Realistik təfəkkürün məqsədi ətraf aləmin düzgün dərkini yaratmaq, həqiqəti tapmaqdır. Autistik funksiyalar məmnunluq affekti ilə boyanmış təsəvvürlər yaratmağa, əks təsəvvürləri sıxışdırmağa cəhd edir. Bu müəllifə görə, aralarındakı əksliklərə baxmayaraq, autistik və adi təfəkkür arasında dəqiq sərhəd yoxdur.

XX əsrin ikinci yarısında emosiyaların koqnitiv nəzəriyyələri yarandı. Onlardan daha geniş yayılanı S. Şexterin emosiyaların koqnitiv-fizioloji nəzəriyyəsi oldu. Şexter hesab edirdi ki, insanın emosiyaları təkcə müəyyən stimulların və onların yaratdığı fizioloji dəyişikliklərin yox, keçmiş təcrübənin, eləcə də hazırda mövcud olan tələbat və maraqların təsirinə məruz qalır.

XX əsrin 60-cı illərindən sonra emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə maraq artdı. Nəticədə emosional və koqnitiv proseslərin səmərəli qarşılıqlı əlaqəsi barədə hələ psixologiyanın təşəkkül dövründə irəli sürü-

lən fikir və mülahizələr öz təsdiqini tapmağa başladı. 1970-ci illərdə ABŞ-də təfəkkürün informasiya nəzəriyyəsi meydana çıxdı. Q. Saymon belə bir tezi əsaslandırdı ki, “təfəkkürün motivasiyalı və emosional tənzimlənməsi informasiya prosesi sisteminə daxil edilə bilər” (6). Bu zaman müəllif faktiki olaraq emosional tənzimləməni məqsədin əldə olunması və ya əldə olunmaması halında davranış alt proqramının kəsilməsi mexanizmi ilə eyniləşdirir. Orqanizmin daha güclü, təxirə salınmaz tələbatlarının aktuallaşması bu kəsilmənin əsası olur. Belə yanaşmada fəaliyyətin tənzimləyiciləri kimi emosiyaların psixoloji əhəmiyyəti bütünlüklə bağlı qalır.

1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəlində Qərb psixologiyasında əqli fəaliyyətin emosional tərkibinə marağın intibah dövrü başlayır. Harvard psixoloqu H. Qardnerin təsnifatında intellekt yeddi variantda təqdim olunur: məkan, motor, musiqi, linqvistik, riyazi-məntiqi, şəxsiyyətlərəarası və şəxsiyyətdaxili. Onun fikrincə, sinir sisteminin işində onların hər birinə uyğun gələn, müəyyən informasiyanın – verbal, məkan və s. emalında ixtisaslaşan altsistemlər var. H. Qardnerin təsəvvürünə görə, təlim və məşqlər intellektin baza gücünü artırmağa qadir olmasa da, bir qayda olaraq intellektual potensialın artırılmasında həlledici rol oynaya bilər (11).

Ümumiyyətlə, XX əsrin sonlarında intellektin qeyri-akademik formalarına marağın artdığını müşahidə edirik. Onların tədqiqi üçün mübahisəli olsa da bir sıra dəyərli, qismən birbirini təkrar edən konsepsiyalar irəli sürülüb. Onlardan biri Sternberqin praktik intellekt konsepsiyasıdır. Onunla yanaşı sosial intellekt, emosional intellekt, şəxsiyyətdaxili, şəxsiyyətlərəarası intellektlər barədə təsəvvürlər də formalaşır. Cons və Dey intellektin praktik əhəmiyyət daşıyan müxtəlif konsepsiyalarının oxşarlığını qeyd ediblər. Onlar hesab edirdilər ki, praktik, sosial və emosional intellekt anlayışlarının əsasında təsviri və metodik biliklər, eləcə də bilikləri bərpa etmək və problemləri həll etmək qabiliyyətləri dayanır (12).

Praktik intellektin (“empirik ağılın”) digər müasir tədqiqatçısının – S. Epşteynin konsepsiyası emosiya və təfəkkürün əlaqəsi xarakteristikasına daha inkişaf etmiş yanaşmalardan biridir. O öz nəzəriyyəsində emosiyaların təfəkkürə təsiri mexanizmini açır, intellektin və bütövlükdə şəx-

siyyətin uğurlu fəaliyyəti üçün emosional vəziyyətlərin tənzimlənməsi vacibliyini sübut edir.

S. Epşteyn hesab edir ki, insanda iki növ intellekt var. “Biz rasiona intellektlə yanaşı, digərinə də malikik. Onu İQ-in köməyi ilə ölçmək mümkün deyil”. S. Epşteyn intellektin bu növünü “empirik ağıl” adlandırır. “Əgər biz rasiona təfəkkür vərdişlərini mücərrədləşdirmə və analizin köməyi ilə əldə ediriksə, empirik ağıl bilavasitə təcrübədə təkmilləşir. Rasiona metod problemləri məntiqi sıralamanın köməyi ilə həll etməyə cəhd göstərir, empirik isə intuitiv müdrikiyə əsaslanır. Empirik ağıl rasionala nisbətən bizim emosiyalarımızla daha sıx bağlıdır” (10). Empirik ağıl həyat təcrübəsi ilə qırılmaz şəkildə əlaqəlidir. O cari hadisələrin fasiləsiz interpretasiyası və uyğun reaksiyaların müəyyənəşdirilməsi ilə məşğuldur. Eyni zamanda informasiyanı sürətlə, effektiv və intuitiv emal edir. Hərçənd ki, rasiona nöqtəyi-nəzərdən bu hər zaman düzgün alınmır.

S. Epşteyn həmçinin rasiona və empirik ağılın üstünlüklərindən istifadə etmək qabiliyyəti barədə konstruktiv təfəkkür konsepsiyasını irəli sürüb. Emosiyaların idarə olunması və davranışın idarə olunması konstruktiv təfəkkürün iki mühüm komponentidir. Onlar birlikdə hisslərin daxili dünyası və hadisələrin xarici aləmi ilə affektiv qarşılıqlı əlaqə yaratmaq bacarığını müəyyən edir. S. Epşteyn neqativ hisslərin öhdəsindən uğurlu gələn emosional müvazinətli insanlar təsvir edir. Onları düşüncənin sakitliyi, stressin aşağı səviyyəsi, toparlanmaq bacarığı xarakterizə edir. Onlar uğursuzluqlara qarşı həddindən artıq həssas deyillər və onlardan asılı olmayan şeylər barədə narahat olmurlar. Onlar özlərinə və digərlərinə həddindən artıq tənqidi yanaşmırlar, xoşagəlməz hadisələr əsasında hədsiz ümumiləşdirmələr aparmırlar” (10). S. Epşteynin konsepsiyasında konstruktiv təfəkkür emosional və rasiona ətraf aləmə uyğunlaşmanı təmin edən effektiv qarşılıqlı əlaqəsidir.

Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi problemi XX əsrin sonuna kimi nəzəri və xüsusən praktiki planda kifayət dərəcədə işlənilməyib. Təfəkkürün emosional tənzimlənməsi problemi nəinki tədqiqatların prioritet istiqamətlərinə daxil edilməyib, ümumiyyətlə diqqətdən kənar qalıb.

Emosional və koqnitiv proseslərin səmərəli qarşılıqlı fəaliyyəti ilə bağlı ehtimallar bir sıra

tədqiqatlarda öz əksini tapıb. Depressiyaların şüurun realistikliyinə təsirinin, əhvalın dəyişilməsinə meyilliliklə kreativlik arasında qarşılıqlı əlaqənin, emosional özünü-tənzimləmə bacarığının öyrənilməsini (R. Lazarus, L. Şpits, F. Danes, K. Şerer və b) bu sərəya aid etmək olar. 1970-1980-ci illərdə özündə əhvalı və mühakiməni birləşdirən “koqnitiv halqa”nın mövcudluğu ehtimalı yaranır. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, mənfi emosiya neqativ fikirlər yaradır və onlar da öz növbəsində emosional həyəcanların intensivliyini artırır. Eyni zamanda müsbət emosiya pozitiv fikirləri aktivləşdirir.

XX əsrin sonlarında psixologiyada “emosional intellekt” anlayışının formalaşması və inkişafı emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsinə yeni bir konseptual baxış bucağının yaranmasına səbəb oldu. 1990-cı ildə iki amerika tədqiqatçısının – C. Mayer və P. Saloveyin Eİ konsepsiyasının təsvir olunduğu məqaləsi çap olundu. P. Salovey və C. Mayer hesab edirdilər ki, “İnsan təbiəti rasiona hesablama ilə məhdudlaşmır. Emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqələrinin çox müxtəlif olmasına baxmayaraq, onlardan yalnız bir neçəsi bizi həqiqətən də ağıllı edir. Bu qarşılıqlı kəşimə və təsirin kifayət qədər məhdud sahəsini emosional intellekt kimi müəyyənəşdirmək olar” (13). Emosiyalarla intellektin bu “qarşılıqlı kəşimə və təsir sahəsini” Eİ-nin qabiliyyətlər modelinin müəllifləri olan C. Mayer, P. Salovey və D. Karuzo emosiya müəyyənəşdirmək (identifikasiya) və ifadə etmək, müəyyən emosiya doğurmaq və onların koqnitiv sistemə necə daxil olmasına və koqnisyanı dəyişdirməsinə nəzarət etmək, emosiya dərk etmək və onları idarə etmək bacarıqları kimi təqdim edirlər. Eİ-nin qarışıq modellərində (D. Qoulmen, R. Bar-On və b.) isə emosional intellekt şəxsiyyət xarakteristikaları ilə qarşılıqlı əlaqədə təqdim olunur. Bu baxımdan Rusiyalı tədqiqatçı D.V. Lyusinın yanaşması da maraq doğurur. Onun fikrincə, emosiya dərk və idarə olunması bacarıqları şəxsiyyətin emosional sərəya ümumi istiqamətlənməsi ilə (insanların daxili dünyasına maraq, davranışın psixoloji analizinə meyil) sıx bağlıdır. Buna uyğun olaraq, emosional intellekt ikili təbiətə malikdir. O bir tərəfdən koqnitiv bacarıqlarla, digər tərəfdən şəxsiyyət xarakteristikaları ilə bağlıdır (7).

Beləliklə, emosional intellekt fenomeninin kəşfi koqnitiv və affektiv proseslərin təbiəti, onların qarşılıqlı əlaqəsi barədə təsəvvürlərin inkişafının nəticəsidir. Bu prosesdə mühüm nailiyyətlər bunlardır: emosiyalar barədə təsəvvürlərin zənginləşməsi (onlara şüurun alt sistemlərindən biri kimi, motivasiya faktoru kimi baxılmağa başlandı); intellekt haqqında təsəvvürlərin genişlənməsi (intellektual təzahürlərin çoxtərəfliliyi ideyası, sosial intellektin kəşfi); emosiyalar və intellektə aid tədqiqatlarda affektiv və koqnitiv proseslərin birliyi və səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətinə dair yeni konsepsiyaların və yanaşmaların irəli sürülməsi.

Emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin tədqiqi prosesini izləməklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, gələcək araşdırmalar üçün müəyyən nəzəri-metodoloji əsasların yaradılmasına baxmayaraq, koqnitiv və affektiv proseslərin təbiəti, spesifikliyi, qarşılıqlı təsir mexanizmləri barədə yekdil və aydın elmi təsəvvürlərin formalaşmasına böyük ehtiyac duyulur. Emosiya və intellektin qarşılıqlı təsir və əlaqəsinə dair əsaslı nəticələrin əldə olunması sosial intellekt və emosional intellekt anlayışlarının

mahiyyəti və tərkib hissələri barədə aydın təsəvvürlərin formalaşması baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Problemin aktuallığı. Emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsi psixoloji tədqiqatların prioritet istiqamətlərindən, elmi-praktiki dəyəri ilə seçilən mövzularından biridir. Koqnitiv və emosional sferaların bağlılıq dərəcəsinin və bir-birinə təsir imkanlarının tədqiqi bir sıra elmi anlayışların dəqiqləşməsində, bir çox mürəkkəb psixi proseslərin izahında və qiymətləndirilməsində xüsusi rola və əhəmiyyətə malikdir. Emosiya və intellektin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin tam aydınlaşmaması səbəbindən müasir psixologiyada bu problem öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə psixologiya elminin təşəkkül mərhələsindən bu günə qədər emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsinə dair tədqiqatların, müxtəlif yanaşma və qiymətləndirmələrin sistemli təhlili aparılmış, müvafiq nəticələr əldə olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müasir psixologiyada emosiya və intellektin qarşılıqlı əlaqəsinin yeri və rolunu müəyyənləşdirmək baxımından onun mahiyyəti, funksiyası, təsir mexanizmləri barədə ətraflı təsəvvürə malik olmaq vacibdir. Məqalədə ali məktəb müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: 2006. – 346 s.
2. Əliyeva, K.R. Şəxsiyyətin formalaşmasında emosional intellektin rolu: Monoqrafiya / K.R. Əliyeva. – Bakı: Şərq-Qərb; – 2023. – 248 s.
3. Hüseynova, G.Q. Emosiyaların psixologiyası: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / G.Q. Hüseynova, Y.Ə. Vəliyeva. – Bakı, 2022. – 284 s.
4. Алексеев, П.В. Философия: учебник. / П.В. Алексеев, А.В. Панин. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., – 2000. – 608 с.
5. Гоулман, Д. Эмоциональный интеллект. / Д. Гоулман. – М: АСТ Москва, – 2009. – 478 с.
6. Карпов, А.В. Психология эмоционального интеллекта: теория, диагностика, практика: монография / А.В. Карпов, А.С. Петровская; Яросл. гос. ун-т. – Ярославль : ЯрГУ, – 2008. – 344 с.
7. Люсин, Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям / Д.В. Люсин, Д.В. Ушаков. – М.: Институт психологии РАН, – 2009. – 347 с.
8. Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. Практический интеллект — СПб.: Питер, – 2002. — 272 с.
9. Ушаков, Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект: надежды, сомнения, перспективы / Д.В. Люсин, Д.В. Ушаков. – М.: Институт психологии РАН, – 2009. – 347 с.
10. Epstein, S. Constructive thinking: A broad coping variable with specific components / S. Epstein, P. Meier // Journal of Personality and Social Psychology. – 1989. – V. 57. – P. 332–350.
11. Gardner, H. Multiple intelligence / H. Gardner. – N.Y., 1993.
12. Jones, K. & Day, J. D. Discrimination of two aspects of cognitive social intelligence from academic intelligence. Journal of Educational Psychology, 1997. P. 89, 486-497.
13. Mayer, J. Emotional Intelligence: Theory, Findings and Implications / J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso // Psychological Inquiry, 2004. – V. 15, № 3. – P. 197–215.

E-mail: alishanli.aytan.ilham@bsu.edu.az

Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2024